

KISS GY. CSABA

1968 Csehszlovákiája és a magyar írók

„Prágában, Varsóban diákok tüntetnek, szabadságot követelnek...” – jegyezte föl 1968 márciusában az ekkor Olaszországban élő Márai Sándor. (*A teljes napló*, XIV. 1967–1969). Miroslav Krleža horvát író a Mickiewicz-darab betiltása ellen tüntető varsói egyetemistákról hallván 1956 Budapestjének a képét idézte föl naplójában. Amikor pedig Budapest – csendes. A fiatal nemzedék egyik költője március 15-én veti papírra Petőfit idéző versét, a *Zúg Márciust*. Tiltakozó fölkiáltása a nemzeti ellenállás szimbóluma lett később. A budapesti Erzsébet hídról nézte Utassy József, mekkora rendőrsorfall veszi körbe a nemzet költőjének szobra előtt álló diákokat. Ebben a hónapban utolsó éves egyetemistaként tanári gyakorlaton voltam Kalocsán. A tavaszi szünetben egyik barátommal Pozsonyba készültünk. Naponta megvettem 50 fillérért a szlovákiai *Új Szót*. Mintha egy másik világból közvetített volna.

Ezzel találkozhattam azután április elején hat napon át Szlovákia fővárosában. Meghatározó élmény volt. Beszélgetések a malomvölgyi kollégiumban, az óvárosban sétálva, a tüntetéseken, a borozókban. Szlovák és magyar újságokat forgatva a kávéházakban. Kortársaink között. A szürke és lagymatag Budapesthez képest itt minden mozgásban volt. Sajtószabadság, naponta érdekes új hírek. Lengyel nyelvtudásom alapján értettem valamennyire, miről van szó. Valójában akkor kezdtem szlovákul tanulni.

Prága és Pozsony ott volt egyébként 1968-ban a magyar írók, értelmiségiek tudatában, hiszen nálunk ez az év az „új gazdasági mechanizmussal” (a piac elemeivel) kezdődött, és a változások a szomszédban reményt keltettek. Csehszlovákia képe is kezdett kedvezőbbre változni a magyarok előtt, bár köztudomású volt, hogy 1946-ban polgárai többséget szavaztak a kommunistáknak (Szlovákiában ugyan nem), és ott nem állomásoztak megszálló szovjet csapatok; sokan úgy tudták, 1956-ban az ország vezetése fölajánlotta fegyveres segítségét a Szovjetunióknak a magyar forradalom leveréséhez. A kádári hatalom eleinte egyetértően figyelte az eseményeket, csak akkor bírálta a csehszlovák sajtót, amikor júniusban Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulóján a *Literární listy* azt írta, hogy a magyar miniszterelnököt ártatlanul végezték ki. Számos magyar értelmiségi innentől kezdett jobban érdeklődni az iránt, mi is történik a szomszédságban. „Akkoriban gyakran hasonlítottuk össze a magyar 56-ot a cseh 68-cal” – emlékezett vissza később Heller Ágnes, a filozófusok korcéljai tiltakozó nyilatkozatának egyik aláírója.

Pozsonyban az egyetemi kollégium egyik folyosóján nagybetűs fölirat állított meg: *Slovák som, Slovák budem*. Fölötlött bennem a kérdés: írnék-e illet én mint magyar? A beszélgetésekből azután egyre jobban kiderült számomra, nemzet nélkül itt sem lehet demokrácia. Érdekes egybeesés, hogy ekkor Szlovákiában és Magyarországon is napi-

rendre került – eltérő körülmények között ugyan – a nemzeti identitás kérdése. A burzoá nacionalizmust náluk és nálunk is szüntelen ostorozta a kommunista hatalom. Van szlovák nemzet, magától értetődő követelésnek éreztem a föderációt. A kádári Magyarországon – főleg 1956 miatt – politikai főbűnnek számított (akkor, és szinte 1989-ig) a nacionalizmus. Így például magának a ténynek említése, hogy magyar kisebbségek léteznek a szomszéd országokban. Ezért a meglepetés erejével hatott, hogy májusban a Magyar Írószövetségben tanácskozást rendeztek a szomszédos országok magyar irodalmáról. Nem lehet kizárni, hogy ehhez épp Fábry Zoltánnak a pozsonyi *Új Szóban* közölt április végi írása (*A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága*) adott ösztönzést.

Tavasszal jegyezte meg naplójában (*Ezer este Fülep Lajossal II.*) Fodor András (1929–1997), a középnemzedék jeles költője: „Sokat beszélünk a váratlan fordulatokkal alakuló csehszlovák helyzetről.” Ezekben a hetekben-hónapokban nem egy magyar író járt Szlovákiában, fölkeresték szlovák és magyar pályatársaikat is. A prózaíró Veres Péter (1897–1970), a népi írók csoportjának képviselője kisebb körútra vállalkozott (Nyitrára, Komáromba, Galántára és kisebb településekre látogatott el). *Csallóközben jártam* című útirajzában dél-szlovákiai magyarokkal való találkozásait mutatja be. Fekete Gyula (1922–2010), a középnemzedék prózaírója és népszerű irodalmi publicistája júliusban járt Rimaszombatban és Hanván. A gömöri városban figyelte meg: „A játszógó gyerekek éppoly könnyen váltanak át az egyik nyelvről a másikra, mint az üzletben az eladók, nem nehéz felismerni, hogy a két nyelv békés együttélése a hagyományos és természetes alapforma.” (*Naplóm a történelemnek I. 1941–1972.*) A hanvai Tompa Mihály-ünnepségen elismeréssel említi az odaseregülő emlékezők nagy számát és fegyelmeztségét.

Nyáron már nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetunió egyre keményebb hangot használ Csehszlovákiával kapcsolatban. Márai Sándor jegyezte föl július 19-én: „Reggel a rádió a Szovjet fenyegetéseit harsogja... Azt mondom L.-nak, ha tíz, tizenöt év előtt hallom ezeket a híreket, nyugodt biztonsággal azt mondanám, lehetetlen, hogy a Szovjetunió fegyveresen beleavatkozzék és letörje a csehszlovákiai ellenállási kísérletet. Ma nem mondom ezt, legfeljebb azt mondhatom, »nem hiszem«, hogy a Szovjet erőszakosan beavatkozik. Ezt a szót, »lehetetlen«, törölni kell a társalgásból.” Fodor András nyáron néhány napos kirándulásra indult Szlovákiába, Fábry Zoltánt fölkereste Stószon: „.... Fábrynak az a nézete, hogy a mostani eldöntetlen helyzetből sok minden lehet, csak jó nem. Legjobb volna, ha maradna a status quo.” Azt is fontosnak tartotta megjegyezni: „Negyednapja vagyunk itt, a magyarfalásnak mások emlegette kínos légkörét sehol nem tapasztaltuk.” Akármilyen veszjóslóak voltak is a politikai nyilatkozatok, a tiszacsernyői találkozó után mintha bízni lehetett volna a békés kifejtetben, hiszen Csehszlovákiában nem omlott össze úgy a „rendszer”, az egész helyi közigazgatás, a kommunista párt, ahogy ez néhány nap alatt végbement Magyarországon október 23. után. Miért lett volna érdemes az amúgy békét prédikáló Szovjetunióknak egy „testvéri” országot fegyveres erővel kényszeríteni ideológiai-politikai követelmények betartására? Ám a birodalom nem volt hajlandó eltérni a neki elfogadhatatlan szólásszabadságot, a „szabadság kis köreinek” terjedését. Mindazt, amit emberarcú szocializmusnak neveztek Prágában és Pozsonyban. Magyarországon sokan – főleg a fiatal nemzedék – őszinte rokonszenvvel követték az eseményeket. Érezhető volt ez 68 tavaszán a

Csehszlovákiából érkező filmek, irodalmi művek fogadtatása során. A könyvhéten megjelent a pozsonyi Madách Kiadó – cseh és szlovák könyvek új fordítású kiadásai. Az *Irodalmi Szemle* ekkor talán a magyar irodalom legizgalmasabb folyóirata volt, itt lehetett olvasni az 1967-es csehszlovák írókongresszus tanulságos fölszólalásait, élvonalbeli szlovák és cseh írók munkáit.

A Varsói Szerződés agressziója megdöbbenést váltott ki Magyarországon. A költő Illyés Gyula, a szellemi élet vitathatatlan tekintélye augusztus 21-én ezt jegyezte föl naplójába: „Érzéseim a lelki nyomás közben is, hogy mi lesz ebből? 1. Valamilyen mazochista megkönnyebbülés: a csüggesztő rengeteg madárnyelv után végre a valóság szava, bármily érdesen, rekedten is. 2. A mazochista »megkönnyebbülés« még egy rezzenete: egy percre elmúlik a magam terhe, közös gondjának éreztetésével az emberiség csaknem egyenrangú tagjává avat. 3. Keserű, de rögtön szívig ható nyelés a nemzet passzív kínkehelyéből: 56-ban a prágai tömegek Nagy Imre ellen tüntettek, négy-szer verték le a magyar követség Kossuth-címerét; az újjászerveződő pesti rendőrségnek Csehország ajándékozott gumibotot, két vagonnal.” (*Naplójegyzetek 1961–1972*). Márai Sándor feleségével éppen koncerten volt: „Amíg Bachot hallgatjuk Salernóban – este tizenegy felé –, az orosz csapatok megszállják Csehszlovákiát.” Az emlékezetes napon Karinthy Ferenc (1921–1992), akinek műveit, színdarabjait szlovákra és csehre is fordították, a következő sorokat jegyezte föl: „A szovjet csapatok – és velük a lengyelek, bolgárok, keletnémetek, magyarok – ma éjjel megszállták Csehszlovákiát. Mennyi gátságot, tiprást, elnyomást láttam életünkben – s mégis, mindig újra fel tud háborítani! Hallgatom a külföldi rádiókat – mert a magyar adó egy rövid és cinikus közlésen kívül semmit sem mond. A kommunista mozgalom az utolsó morális szavát is elvesztette.” (*Napló I. 1967–1969*). Augusztus 23-án írta Márai Sándor: „Éjjel – L. elaludt a díványon – a lecsendesített rádió híreit hallgatom, amint monotonon darálja a csehszlovákiai híreket. A tizenkét év előtti magyar dráma csehszlovák változatát kísérteties egyhangúsággal ismétli a rádió: a fehér megint fekete, a fekete fehér, a »felszabadítók«, akik a tankokkal megérkeztek, a »nép hívására« jöttek, hogy megszabadítsák a fasiszta árulóktól a cseheket és a szlovákokat, a nagyvilág felháborodottan tiltakozik... És amíg ezt hallgatom, először életemben érzem: »Sok«. Az egész, ami nekünk ebben a században kijutott, »sok«; nem emberszabású.”

Ezekben az augusztusvégi napokban a magyar írók is a rádión csüggték. „Azért kelek föl, hogy a rádiót hallgassam – így Illyés Gyula. – Nincs fél óra, hogy ne a prágai eseményekről beszélgessünk Flórával a levetségől fegyelmezetten. [...] Prága nem ég, a csehek vére nem omlik, visszasüllyedünk földi magányunkba.” A drámai napokban egyébként működött Csehszlovákiában a törvényes hatalom tömegtájékoztatása, részben konspiratív formában. Akár magyarul is lehetett hallgatni az adást, mely a „Gabona városából” jelentkezett. Karinthy Ferenc szégyenletesnek tartotta a magyar részvételt a katonai akcióban: „Nem tudom, a világ lenyeli-e – én nem bírom lenyelni. Félek, félttem az országot. Nem, ezt nem ússzuk meg. A hitlerizmus alatt is voltak, akik azt hitték, a világ majd tudni fogja, mi nem a saját akaratunkból, csak nyomásra és így tovább, s szépen megússzuk majd – de nem úsztuk meg. Most se fogjuk.” Egy ideig nem lehetett tudni, mi történt, hiszen a csehszlovák vezetőket a szovjetek egyszerűen elrabolták s Moszkvába vitték, mint kiderült azután, úgymond tárgyalni. Augusztus 24-én írja Karinthy Ferenc: „Egylőre a kibontakozásnak semmi jele Csehszlovákiában. Még min-

dig nem tudnak egy ellenkormányra embereket találni. Vagy nem is akarnak az oroszok. Svoboda elnök Moszkvában tárgyal, Dubček – akiket nemrég még csókkal, öleléssel üdvözöltek a többi ország kommunista vezetői – fogságban.” Egy nappal később jegyzi föl Márai Sándor: „Dubček – mielőtt letartóztatták, és állítólag elvonszolták a moszkvai tárgyalásokhoz, ezt kiabálta: »Ezt érdemlem én, aki egész életemben a Szovjetuniót szolgáltam...« Igen, ezt érdemelte. Az oroszoknak igazuk van: a kommunizmus liberalizálását nem lehet tűrni, mert ez a kommunizmus és a kommunisták végét jelenti.” Augusztus 28-án, amikor úgy látszott, hogy Moszkvában valaminő megállapodással fejezték be a különös tárgyalásokat, így vélekedett Karinthy Ferenc: „Kompromisszummal, amelyen a csehek valamit vesztek, de valamit meg is mentettek. A »győztes« oroszok sokkal többet vesztek. [...] Világraszóló, 50 éves történetük óta példátlan presztízsveszteséget.”

Gömöri György, az 1956 után Angliában élő polonista irodalomtörténész 1968 augusztusában a prágai szlavisztikai kongresszusról augusztus 17-én utazott Magyarországra. Visszaemlékezésében (*Beszélő*, 2. évfolyam, 11. szám) érdekes hangulatképet fest a bevonulás előtti és utáni napok Budapestjéről, ahol régi kollégáival, írókkal találkozott. A Gellért Szálló presszójában magyarázta neki Csoóri Sándor, a költő (később a nemzeti ellenállás meghatározó alakja): „A Nyugatnak tudnia kell, hogy bár magyar csapatok is részt vettek a bevonulásban, ezt mi nem akartuk.” Itt került szóba a magyar értelmiségiek tiltakozásának lehetősége, a nagy öregek (Déry Tibor, Illyés Gyula) azonban vonakodtak aláírni arra hivatkozva, hogy 1956-ban a cseh és szlovák írók nyilvánosan elítélték a magyar forradalmat.

A fiatal magyar nemzedék kíváncsisággal és érdeklődéssel fordult 1968-ban Csehszlovákia felé. Nagy szerepe volt ebben az ekkor bemutatott irodalmi műveknek, filmeknek, elsősorban pedig a tömegtájékoztatás csatornáin érkezett információknak a reformokról, a sajtószabadságról. Az augusztusi bevonulás egyértelművé tette a párhuzamot 1956-tal. Véget vetett a kommunista rendszerrel kapcsolatos minden illúzióknak. Megjelent a közép-európai sorsközösség és szolidaritás gondolata. Tanúsítja ezt például Utassy József *Ember az őszben*, másik változatában *Hitfogyatkozás* című emblemikus költeménye, melyből a kortársak az 1968-as bevonulásra adott választ olvastak ki. Minden önáltatás nélkül mondja ki a költő:

„Győzelem?! Harminc ezüsttel győztek!
Énekelem hát: júdás idő ez”

Akinek az életművében vissza-visszatérő fontos mozzanattá vált 1968, az a költő Nagy Gáspár (1949–2007), aki a magyar 56 emlékét idézte föl nagy hatású verseiben. Egyik vallomásában így fogalmazott: „Engem a történelem felé igazából hatvannyolc indított el, ebből a traumából eredően kezdtem ötvenhatal is foglalkozni.” Tizenkilenc éves volt akkor, a szombathelyi tanárképző főiskolán kezdte tanulmányait. Így emlékezett a nevezetes éjszakára: „...tankoszlop dübörög elő a ködből, lezárják az utakat, elterelik a forgalmat. Eljegyeznek a történelemmel előre és hátra az időben. [...] Én nem vonulok be, de elfoglal Közép-Európa. [...] S ekkor kezdődött egy totális kiábrándulás, hogy itt valamiféle emberarcú szocializmus megvalósítható.” (*Könyvpiac*, 2000, 6. szám). Ettől kezdve tudatosan kezdett tájékozódni a közép-európai irodalmak felől. Az ellenzéki Bethlen Gábor Alapítvány titkárságát vezette 1985-től, s következetesen képviselte azt

a megfontolást, hogy közép-európai író kapja az egyik díjat. Így sok kitűnő szerző (például a lengyel Zbigniew Herbert és a cseh Bohumil Hrabal) mellett a díjazottak között szerepelt Lubomír Feldek (1992) és Vojtech Kondrót (1997).

Nemzedékemben mély nyomot hagyott az 1968-as Csehszlovákia. A tavasz a reményt jelentette, hogy változhat a világ. A szabad beszéd azt üzenté, hogy lehet a szavaknak valódi jelentésük. Ősszel pedig mintha bezárult volna minden, utolsó illúzióink is szertefoszlottak. Egy testvéri érzés kezdett formálódni bennünk akkor, hiszen a szlovákok és a csehek ugyanazt akarták, amit a magyarok 1956-ban: Közép-Európa összetartozásának a gondolata.